

SVENSKA
FORNMINNESFÖRENINGENS
TIDSKRIFT.

FEMTE BANDET.

2:a häftet.

INNEHÅLL:

	Sid.
NORDIN, F., Fornlemningar i Tingstäde socken på Gotland, på Kongl. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens bekostnad undersökta år 1879 (med 14 fig.).....	109.
BOIJE, S., Runforskningar i Södermanland sommaren 1882...	137.
HILDEBRAND, H., Är Gotlands medeltidskonst inhemsk eller ej?	163.
NORLANDER, J., Mytiska sägner från Norrland (med 14 fig.)	171.

Är Gotlands medeltidskonst inhemsk eller ej?

En undersökning

af

Hans Hildebrand.

Den lifliga uppmärksamhet, som under de senaste åren inom vidsträckta kretsar egnats åt hansans historia, har gifvit anledning för framstående tyske häfdaforskare att sysselsätta sig med förhållandena på Gotland. De hafva med förkärlek framhållit det tyska elementet å denna i vår kulturhistoria så märkliga ö, och de synas icke alltid vara fullt fria från benägenheten att tilldela detta element en något för stor betydelse i förhållande till det inhemska elementet. De hafva visserligen icke gjort sig skyldiga till ett förnekande af det inhemska elementets betydelse, men till dess fulla uppskattande synas de dock icke hafva kommit. Vi kunna ej undra derpå, då de icke haft tillfälle att lika grundligt som vi i Sverige studera det samma. Det är icke min mening att här söka på ett uttömmande sätt behandla ofvan stående fråga. Jag nöjer mig för tillfället med att gifva några antydningar om det sätt, på hvilket hon enligt mitt förmenande bör besvaras.

Att på Gotland funnits ett tyskt element — till och med ett, som varit af ganska stor betydelse — är fullkomligt visst.

Vid början af medeltiden var Östersjöns sydkust upptagen af slaviska (vendiska) stammar. I vester om södra Östersjön bodde danskar. Den vigtigaste handelsstaden vid Östersjöns sydvestra

del var det danska Hedaby (det nuvarande Slesvig), hvilken stad, enligt trovärdig uppgift, dref handel på Östersjöns östra kust. Tyskarne fingo ej tillfälle att utöfva något direkt inflytande på Östersjöhandeln förr än efter medlet af 1100-talet. Vid floden Trave hade grefve Adolf af Schauenburg år 1143 anlagt en stad, som erhöll namnet Lübeck och som, trots Slavernes ovilja började blomstra. En farligare fiende fick staden i Henrik lejonet, som ej ville tåla en medtäflarinna till hans stad Bardewik. Lübeck uppgick i lågor, men låg ej länge öde. År 1158 uppfördes staden å nyo af Henrik lejonet och sedan dess var Henrik mycket angelägen att främja dess utveckling. Att denna blef ganska snabb, kan icke förvåna oss; den tyska handel, som förut på olika vägar och under bekämpande af hvarjehanda svårigheter varit riktad mot Östersjöns kustland, förnämligast i öster, fick nu en ovärderlig och tryggad utgångspunkt. Som exempel på utbredningen af denna tyska handel, förtjenar omnämnas, att det finnes intyg af år 1165 om handel på Ryssland idkad af den nu mycket oansenliga staden Medebach i sydligaste Westfalen.

Det tyska elementet vann allt större insteg på södra Östersjöskusten. Mot slutet af 1100- och i början af 1200-talet uppväxte vid eller nära denna den ena tyska staden efter den andra: Rostock, Wismar, Stralsund, Greifswald, Stettin, Anklam, Stargard, Kolberg m. fl.

De som under medeltiden med sina skepp plöjde Östersjöns vågor egde icke den oförskräckthet, som hade utmärkt de nordiska vikingarne. Desse hade seglat till Island och Grönland, nu kröp man helst kring kusten. Fartygen hade ock fått en helt annan konstruktion: vikingaskeppens starka stäf hade efterföljts af en bred för. Medeltidens skeppsmodell lever ännu kvar i den holländska koffen. Under sådana förhållanden blef Gotland en naturlig mellanstation för vägen mellan Östersjöns södra och östra kuster — så mycket hellre, som Gotland af gammalt hade drifvit handel på östern, hvadan den tyske köpmannen på ön kunde få värderika upplysningar för fortsättningen af färden, äfvensom hjälp för utförande af sina värf.

Det tyska elementet uppenbarade sig på Gotland i två olika gestalter. Deras olikartade beskaffenhet röjer sig i inskrifterna å de sigill, som af de ena och de andra tyskarne användes.

Det ena tillhör *Theutonici Gotlandiam frequentantes*, de Gotland besökande tyskarne, det andra *Theotonici in Gotlandia manentes*, de på Gotland bosatte tyskarne.

När uppstodo dessa båda samhällen? Voro de lika gamla? På dessa frågor är det för närvarande omöjligt att gifva ett bestämdt svar. *A priori* torde likväl större sannolikhet böra tillerkännas antagandet, att Gotlandsbesökarnes samfund är äldre än de tyske Gotlandsbornes — så mycket åtminstone kunna vi ju med största trygghet antaga, att innan tyskar bosatte sig på Gotland hade de under någon tid på denna ö gjort handelsbesök af kortare eller längre varaktighet. I början af 1160-talet omtalar en skrifvelse*) af Henrik lejonet en långvarig oenighet, som hade herskat mellan tyskar och gutar (*Gutenses*), hvilket föranledt afsändande till honom af två sändebud, ett för hvar af de tvistande partierna. Urkunden är visserligen icke så tydlig, som man kunde önska, men det framgår dock af densamma, att tyskarne hade kränkt eller sökt kränka gutarnes rättigheter, hvadan dessa ansett det nödigt att anföra klagomål hos den tyske fursten, som visat så mycket intresse för Östersjöhandeln. Det tyska sändebudet Ulrik var eller kanske snarare blef vid detta tillfälle fogde för tyskarne (*theutonicos, quos tibi regendos commisi*). De tyska forskare, som sysselsatt sig med hansans historia hafva på olika sätt tolkat denna utnämning. Koppman antager, att det redan vid denna tid fanns i Visby ett samhälle af bosatte tyskar samt att Ulrik blef deras fogde. Schäfer deremot menar, att det uppdrag som lemnades honom, gälde de tyske köpmän, som besökte Visby och qvarstannade der kortare eller längre tid. För min del finner jag Schäfers åsigt sannolikare. Det finnes intet enda drag i den ifrågavarande skrifvelsen, som antyder ett varaktigt tyskt samhälle i Visby. Det synes mig rimligt, att de tyske besökandena i Visby genom de senaste tilldragelserna i hemlandet, handels framsteg, det tyska Lübecks uppkomst och uppblomstring o. s. v., på Gotland uppträdt med ökade anspråk, hvilket föranledt hat och klagomål. Ingen må finna det egendomligt, att en fogde tillsattes för den rörliga befolkning,

*) Vanligen hänföres denna skrifvelse till år 1163; mera synes tala för år 1161. Jfr Rydberg, *Svenska traktater* I s. 78.

som ena dagen kom och den andra gick; vid Skanör och Falsterbo hade de tyska städerna fogdar för de stadsbor, som strömmade dit under tiden för det stora fisket.

Om denna förklarin gär riktig, skulle Visby först senare hafva fått en stadigvarande befolkning. Att en sådan der uppkommit är fullt visst, äfvensom att den der åtnjöt större förmoner än de tyskar, som voro bosatte i det landfasta Sveriges städer. För dem var det föreskrifvet, att de skulle i allt vara svenske medborgare; tyskarne i Visby utgjorde deremot en egen grupp för sig, med egen fogde, så att när Visby menighet utfärdade ett bref, beseglades det såväl af *gutarne* d. v. s. infödde, som af *theothonici*, tyska menigheten. Längre upprätthölls denna splittning, det såg visserligen ut, som om den skulle under tidernas lopp blifva något mildrad, men de politiska tilldragelserna under medeltidens senare del torde hafva bidragit till det tyska elementets stärkande.

På grund af detta tyska element, som dels besökte, dels var bofast på Gotland, äro de tyske forskarne väl mycket benägna att, när det talas om *gutenses* tänka i främsta rummet eller uteslutande på tyskarne på Gotland. Så säger t. ex. Schäfer*): att tyskarne, om än icke i tal, likväl i betydelse voro sina gutiske medborgare öfverlägsne, framgår af allt, som vi känna — *mercatores gutenses*, de gutiske köpmän, som af biskop Albert i Riga huggas med privilegier, den gotländska lag, det gotländska mynt, som Riga får, allt detta har afseende på de Gotland besökande tyskarne. — Vi kunna härtill foga det spörsmål, med anledning af det bref, hvori biskop Albert till Riga kallade byggmästare från Gotland, huruvida äfven dessa böra anses som på Gotland bosatte tyskar, med andra ord: huruvida den gotländska konsten är att anse som tysk eller inhemska?

Begreppet inhemska torde måhända böra något närmare förklaras. Med inhemska menar jag här icke en konst, som är fullständigt uppkommen och utvecklade inom det egna landet utan minsta beröring med eller inflytande från utländska förhållanden. Den gotländska konsten har stått i kristendomens tjänst och lånat sina grundformer från utlandets kristna konst;

*) *Die Hansestädte und K. Waldemar von Dänemark.*

det är således omöjligt att tala om hennes fullständiga oberoende af utlandet. Men en konst kan med skäl kallas inhemsk, när hon idkas af inhemske män och när hon af dem utvecklas så, att hon erhåller en prägel, hvilken annorstädes icke återfinnes fullt likartad.

Granskar man noga de urkunder, i hvilka gutniske köpmän, gutnisk lag o. s. v. omtalas, synes betydelsen af ordet gutnisk icke alltid hafva varit densamma och vi få således ingalunda taga helt enkelt för gifvet, att öfverallt när i den äldre tiden ordet gutnisk nämnes, dermed bör förstås tyskar, vare sig på Gotland bosatte eller dit kommande i handelsärenden. Tvärtom bör man helt visst taga orden gutar, *gutenses*, gutnisk o. s. v. i den nuvarande och ursprungliga betydelsen, så vida icke särskilda omständigheter göra det nödvändigt att tänka på det tyska elementet i dess ena eller andra form.

Då urkunderna icke gifva oss annat än ytterst sparsamma upplysningar, äro vi för utrönandet af den gotländska konstens nationalitet hänvisade till konstverken sjelfva äfvensom till de slutsatser, som kunna dragas från förhållandena inom andra närgränsande områden.

En grupp af facta måste vi i detta sammanhang uppmärksamma, hvilken i första ögonblicket synes tala för antagandet af ett mäktigt tyskt inflytande på Gotland. I Gotlands jord hafva nämligen bittats många tusende tyska mynt. Att sammanställa dessa myntskatter med Lübecks och den uppväxande hansans inflytande är otillständigt, alldenstund detta, efter hvad redan blifvit antydt, ej kunde göra sig gällande förr än efter midten af 1100-talet, under det de tyska i Gotlands och i det öfriga Sveriges jord nedgräfdas myntskatterna vittna om en samfärdsel, som börjades under 900-talet och som var slutad före ingången af 1100-talet. Men under denna tidiga period voro tyskarne ännu icke grannar till Östersjön, de tyska mynten måste därför hafva passerat andra händer innan de kommo till Gotland. Deras förekomst der kan på grund deraf icke vittna om ett mäktigt tyskt inflytande — så mycket mindre som de silfversmycken, som hittas samman med de tyska mynten i Gotlands jord, visa en bestämd olikhet mot de silfversmycken som man i Nord-Tyskland hittar samman med tyska mynt från samma tid och samma myntorter.

Studiet af fornsakerna gifver oss ett viktigt vitsord, som väl är egnadt att betaga de tyska myntfynden från Gotland den betydelse som skenbart tillkommit dem. Under de århundraden, som järnåldern varade på Gotland, funnos på denna ö, efter hvad fynden på ett ovedersägligt sätt intyga, en synnerlig teknisk färdighet, en bestämdt utvecklad smak, en konstslöjd, hvars företeelser äro ur mer än en synpunkt värda att studeras äfven af den nuvarande industriens män. Så högt hade de gamle gotländske metallarbetarne i detta afseende hunnit, att vi med fog må tillerkänna dem en hedersplats i konstens förgårdar. På grund deraf äro vi ock berättigade till det antagandet, att gotlänningarne, när de blefvo bekanta med den kristna konstens vanor och förutsättningar, med lättbet kastade sig in på det nya arbetsfältet, och snart egde skicklighet nog att inom detta utmärka sig. De voro ej heller under den hedna tiden alldeles ovane att behandla de för konstens ändamål synnerligen lämpliga stenarter, som Gotland i ymnigt mått bjuder; de hade dessutom i odling hunnit så långt, att de icke uteslutande höllo sig till anbringande af ornament, de kände hog och egde i viss mon förmåga att åstadkomma något inom de bildande konsternas område. Bevis för dessa påståenden lemnas af de s. k. bildstenarne, af hvilka åtminstone de äldsta och bästa tillkommit under den hedna tiden.

Då i den tidigare medeltidens urkunder talas om gutarne och Gotland sker det på ett sådant sätt, att man mången gång måste anse dessa namn vara satta i stället för namnet på Visby. Orsak till denna, om man så vill, brist på noggrannhet i uttrycket låg helt visst i den dubbla befolkningen i Visby, den gutniska och den tyska. — Visby var i grunden två samhällen, hvadan ock offentliga handlingar, som utfärdades å stadens vägnar, beseglades med två sigill, gutarnes och tyskarnes. Det är möjligt att tyskarne hade tillvälat sig redan från början ett visst öfvertag, rättsligt^o och socialt voro emellertid båda folken likställda — hvart hade sin fogde, sitt sigill, och när tvåsidiga mynt började präglas på Gotland, satte man å den ena sidan gutarnes och å den andra tyskarnes sigillmärke.

Dervid måste vi äfven bevara i minnet, att innan tyska handelstäder uppkommo vid Östersjön utgjorde Gotland med Visby en kommersiel medelpunkt af största betydelse. Gotland

är med afseende på Östersjöhandeln och den rysk-österländska handeln den tyska hansans föregångare, och måste vi redan på grund deraf akta oss för att misskänna gutarne för någon synnerlig underlägsenhet gent emot tyskarne i bildning eller i förmåga att utveckla sig inom bildningens område.

Härtill kommer en annan omständighet, som för bedömandet af denna fråga är af den allra största vikt. För den hedna tiden kunna vi ej inom det gotländska handverkets område utpeka några viktigare centralorter — vår hedna tids handverk var i allmänhet husslöjd. Förmågan att inom det finare handverket åstadkomma något var tydligen ej inskränkt till enstaka orter eller enstaka idkare — förmågan i detta afseende var spridd öfver hela Gotland.

När medeltidens skick infördes i norden, undergingo förhållandena en stor förändring. Ansatser till stadsbildning hade väl förut funnits, men nu först fingo städerna betydelse såsom företrädesvis härdar för konst och handverk, såsom hufvudorter för varubyte. Å ena sidan måste Visby derigenom hafva fått en alldeles särskild betydelse på bekostnad af landsbygden, å andra sidan torde helt visst tillräckligt lifliga minnen af den tidigare frihetsperioden, tillräcklig ärfd färdighet äfven i ädlare arter af arbete hafva funnits på landsbygden, för att man godvilligt skulle hafva fogat sig efter stadens anspråk att fullständigt herska å det industriella och konstnärliga området. Genom införandet af utländsk sed och genom kraften af de gamla minnena borde en viss spänning uppkomma mellan stad och land. Att en spänning verkligen egt rum och att den antog ganska ansevärd mått, är visst. Land och stad lågo på 1200-talet i öppen fejd med hvarandra och den svenske konungens mellankomst fordrades för att återställa freden.

Det synes mig sannolikt, att till grund för denna söndring ligger något mera än antagonism mellan det nybildade anspråksfulla stadssamhället och landsbygden. Jag antager att stadsväsendet hade fått en särskild färg, att borgerskapet i Visby hade fått en alldeles särskild hållning, derigenom att det i rikt mått uppblandats med det tyska elementet, från hvilket landsbygden åtminstone i allt hufvudsakligt gått fritt. Till detta senare sluter jag från det konservativa sinnelag, som tydligen fanns på den gotländska landsbygden och som visar sig t ex.

i runornas användande långt in i, ja genom hela medeltiden, äfvensom från myckenheten af inhemska namn å de många grafstenar som ännu finnas här och der i och vid de gotländska landskyrkorna.

Se vi på alstren af den konst, som öfvades på Gotland, på kyrkorna och hvad till deras utstyrande hör, finna vi genast det närmaste sammanhang mellan alla konstföreteelserna. Om vi hålla oss uteslutande till landsbygden — förhållandena i Visby äro något olikartade — finna vi en rik serie af byggnader, som visa dels den renaste romanska stil, dels en utveckling af densamma, som fortgår intill dess rundbågen blifvit ersatt af spetsbågen, utan att likväl de kyrkor, i hvilka denna herskar, hafva i öfrigt antagit de egenskaper, som utmärka gotiken, hvars hufvudmärke icke är allenast användandet af spetsbågen, såsom man skulle kunna tro på grund af den omständigheten, att den gotiska byggnadsstilen ofta kallas rätt och slätt spetsbågsstilen. Den gotländska byggnadskonstens alster bilda en enda grupp, man kan i dessa alster icke urskilja olika riktningar, icke från dem sluta sig till olika skolor. Hvarifrån denna byggnadskonst fått sitt ursprung, är för vidlyftigt att här undersöka. Huru hon än uppkommit, är hon i sin utveckling helgjuten, och måste hon därför vara antingen tysk eller gotländsk. Att hon är det senare framgår af det egenartade hos henne; härför talar ock den ingalunda oviktiga omständigheten att den ende gotländske byggmästare, hvars namn uppgifvits — han har byggt Helvi kyrka — heter Lars Botvidsson från Eskelhem. Namnet Lars (Lafrans, Laurencius) kan hafva tillhört likaväl en tysk som en gotlänning, men fadernamnet Botvid är nordiskt och icke tyskt. Denne byggmästare är från Eskelhem, han hade således sitt hem på Gotlands landsbygd.

Mariekyrkan i Visby, bygd af och för tyskarne, kunde snarare än alla andra misstänkas för att vara ett direkt arbete af den tyska konsten. En närmare granskning af hennes delar visar dock, så vidt jag nu kan minnas, intet, som ej spåras i ännu tidigare kyrkor på landsbygden. — Allenast de större mått, hon som stadskyrka erhöll och hvad dermed står i sammanhang, äro för henne egna.